

पहराको फूल कवितासङ्ग्रहमा विम्बविधान

डा. भूमिराज बस्ताकोटी

उपप्राध्यापक, नेपाली विभाग, कन्या क्याम्पस पोखरा

Email: bhumiraj2036@gmail.com

Received date: 31 May 2024, Reviewed date : 15 July 2024, Accepted date : 16 July 2024

सार

प्रस्तुत लेख 'पहराको फूल' कवितासङ्ग्रहमा विम्बविधानसँग सम्बन्धित रहेर तयार पारिएको छ । कवितालाई कलात्मकता प्रदान गर्ने एउटा प्रमुख पक्ष विम्ब भएको र विम्बविधानका दृष्टिले समसामयिक कवितामा यस सङ्ग्रह प्रभावशाली देखिएकाले यस्तो शीर्षक छनोट गरिएको हो । 'पहराको फूल' कवितासङ्ग्रहमा के कस्ता विम्बको विधान गरिएको छ ? भन्ने मूल शोधप्रश्न लिएर यसमा अध्ययन गरिएको छ । सङ्ग्रहमा प्रस्तुत कवितामा विम्बविधानको स्थितिलाई चित्रण गर्नु यसको खास उद्देश्य हो । सङ्ग्रहको चयन तथा त्यसभित्रका कविता र कवितांश चयनमा सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधि अवलम्बन गरिएको छ । गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाभित्र रही पाठविश्लेषण विधिको उपयोग यसमा गरिएको छ । विम्बका बारेमा पूर्व अध्येताका पुस्तक तथा शोधप्रबन्धबाट सैद्धान्तिक आधार निर्माण गरी तिनका अनेक प्रकारमध्ये आलङ्कारिक, प्रतीकात्मक, दृश्य, श्रव्य, स्पर्श, प्राकृतिक, स्मृति, संश्लिष्ट, प्रणय र निजी गरी १० प्रकारलाई विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । प्रकार छनोटको आधारका रूपमा प्रयोगको आधिक्य तथा कलात्मक विधानलाई लिइएको छ । अन्यभन्दा आलङ्कारिक, प्रतीकात्मक र दृश्य विम्बको आधिक्य साथै नारी संवेदनागत विषय लिएर लेखिएका कवितामा विम्बको कलात्मक र मारक विधान भएको छ भन्ने निष्कर्ष यस अध्ययनबाट प्राप्त हुन आएको छ ।

मुख्य पदपदावली : आलङ्कारिक विम्ब, पहराको फूल, प्रतीकात्मक विम्ब, विम्ब, विम्बविधान ।

विषयपरिचय

पहराको फूल (२०६८) लिली अधिकारीकृत कवितासङ्ग्रह हो । सङ्ग्रहमा विविध विषयका ५६ वटा कविता सङ्गृहीत छन् । गद्य वा मुक्त ढाँचामा संरचित कविताले समसामयिक जीवनका वैयक्तिक तथा सामूहिक विविध अनुभूतिलाई आकर्षक विम्बमार्फत प्रस्तुत गरेका छन् । अमूर्त भावलाई मूर्तरूप दिएर वैयक्तिक अनुभूतिको आकर्षक सामूहिकीकरण गर्ने कविताले त्यसो गर्नका लागि विम्बलाई प्रमुख हतियार बनाएको देखिन्छ । पहराको फूल कवितासङ्ग्रहमा पनि विम्बका अनेक रूपमार्फत कवितालाई आकर्षक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

पहराको फूल कवितासङ्ग्रहका बारेमा केही लेख देखिएका छन् । विम्बप्रयोगका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण देखिएको यस सङ्ग्रहका बारेमा रमेश श्रेष्ठ (२०७८), रेणुका सोलु (२०७८), जीवित खड्का मगर (२०७८), सरस्वती श्रेष्ठ सरु (२०७८), विष्णु पादुका (२०७८), मदन भण्डारी (२०७८), टुकादेवी पौडेल (२०७८) शिव पँलास (२०७९) आदिले चर्चा गरेको पाइन्छ । विविध पाटाका बारेमा सामान्य

परिचय दिने यी लेख तथा सामाजिक सञ्जालमा पाइने केही सामान्य पाठक प्रतिक्रियावाहेक निर्दिष्ट सङ्ग्रहका बारेमा अन्य चर्चा भएको देखिँदैन । *पहराको फूल* कवितासङ्ग्रहमा के कस्ता विम्बको विधान गरिएको छ ? भन्ने प्रश्नलाई मुख्य शोधसमस्या र प्रयुक्त विम्बको विश्लेषणलाई मूल उद्देश्य बनाइएको यस लेखमा शोधरिक्तता प्रस्ट देखिएको छ । नेपाली कविताका सन्दर्भमा विम्बलाई लिएर एकाध पुस्तक र केही अनुसन्धान देखिन्छन् । कविताको सौन्दर्यकारक एक प्रमुख रूपविधायक तत्त्वका कोणबाट धेरै चर्चा तथा अनुसन्धान हुनु आवश्यक देखिएकाले यस अनुसन्धानको औचित्य रहेको छ ।

गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति अवलम्बन गरिएको यसमा पाठविश्लेषण विधि अपनाइएको छ । *पहराको फूल* कवितासङ्ग्रह यस अध्ययनका लागि प्राथमिक सामग्री हो । त्यसभित्र रहेका ५६ वटा कवितामध्ये विश्लेषणमा प्रयुक्त कविता तथा कवितांशलाई सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट चयन गरिएको हो । सन्दर्भाङ्कनका सन्दर्भमा एपिए (सातौँ संस्करण) शैलीलाई नेपाली अनुकूलनसहित प्रयोग गरिएको छ । विम्बविधानवाहेक अन्य कुनै पनि कोणबाट कविताको विश्लेषण नगर्नु यस शोधलेखको सीमा हो ।

सैद्धान्तिक आधार

सामान्यतया विम्ब भन्नाले प्रतिकृत वा वस्तुको छाया भन्ने बुझिन्छ । यो विम्बको व्यापक वा विस्तारित अर्थ हो । काव्य वा साहित्यका सन्दर्भमा विम्बले विशेष अर्थ राख्दछ । यद्यपि साहित्यमा पनि यसलाई भिन्न भिन्न अर्थमा ग्रहण गर्ने परम्परा देखिन्छ (अब्राहम, सन् १९९९, पृ. १२१-१२२) तर पनि काव्यिक संसारमा यसलाई विविध संवेगको भाषाका माध्यमले गरिने शाब्दिक पुनर्निर्माण भन्ने बुझिन्छ ।

साहित्यमा विम्बको चर्चा पश्चिमबाट भएको देखिन्छ । पूर्वीय परम्परामा विम्ब साहित्यिक वाद वा सम्प्रदायका रूपमा मात्र नभएर पारिभाषिक शब्दका रूपमा पनि व्याख्यायित भएको देखिँदैन (गौतम, २०६०, पृ. २) । पश्चिममा पनि यसको विशेष चर्चा हुन थालेको इतिहास भने खासै लामो छैन । खास गरी सन् १९१४ मा अङ्ग्रेजी कवि एज्जा पाउन्डले *डेस इमाजिस्ट : अन एन्थोलजी* (विम्बवादी सङ्ग्रह) प्रकाशित गरेपछि यो वादका रूपमा चर्चित भएको देखिन्छ (त्रिपाठी, २०५८, पृ. ८३) । यद्यपि वादका रूपमा यसले लामो समय प्रभाव जमाउन सकेन तर काव्य/साहित्यमा विम्बको महत्त्व र त्यसबाट निसृत सौन्दर्य वा कलाको मर्म बुझाउन भने यो सफल रहेको देखिन्छ ।

सैद्धान्तिक दृष्टिले वा वादका रूपमा विम्ब विसौँ शताब्दीको देन भए पनि काव्यमा यसको प्रयोग प्राचीन समयदेखि नै हुँदै आएको पाइन्छ । पूर्वमा प्राचीन समयदेखि लोकप्रिय अलङ्कारवाद र पश्चिमी विम्बलाई समधर्मी मानिनु (उपाध्याय, २०५५, पृ. १०८) ले व्यावहारिक रूपमा यसको प्रयोगको प्राचीनतालाई पुष्टि गर्दछ र काव्यमा यसको महत्त्वलाई पनि जोड दिन्छ । यद्यपि अलग अलग सभ्यतामा व्याख्यायित यी दुईमा तात्त्विक अन्तर पनि देखिन्छन् । काव्यका विम्बको सम्बन्ध मनका उपचेतना तहसँग क्रियाशील हुने भएकाले व्यक्तिगत धारणा र ग्रहणले विम्बलाई जन्म दिन्छ तर सादृश्यगर्भ अलङ्कारवाहेक अन्य अलङ्कारको निर्माणमा मनको चेतनातर्क, बुद्धि र विवेक आवश्यक हुन्छ साथै विम्बलाई जिउँदो रहन एउटा विराट् आनुषङ्गिक सन्दर्भ आवश्यक पर्दछ तर अलङ्कारलाई त्यस्तो सन्दर्भ आवश्यक हुँदैन (राई, सन् २००२, पृ. ११९) । विम्ब र अलङ्कारमा देखिने आधारभूत अन्तर यही हो । यद्यपि विम्बविधानमा नवीन वा निजी विम्बहरूको प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति बढी देखिनु तर अलङ्कारका भने निश्चित प्रकारहरू काव्यशास्त्रमा निर्दिष्ट गरिएका देखिनुलाई पनि यिनीहरूविचको अन्तर मान्न सकिन्छ (गौतम, २०६०, पृ. ३७) । खास गरी प्रयोगवादी कवि तथा गद्य कविका कवितामा

परम्परागत अलङ्कारभन्दा नवीन विम्बको प्रयोग नै बढी देखिने भएकाले निर्दिष्ट सङ्ग्रहमा विम्बविधान शीर्षक चयन गरिएको हो ।

विम्बका भेद वा प्रकार निर्धारणमा विद्वान्हरूमा एकरूपता देखिँदैन । रिचर्ड हेर्टर फोगल, सी. डी. लेविस, रविन स्केल्टन, जे. आर. क्रेन्जर, हेनरी वेलेक, आई. ए. रिचर्डस, रामचन्द्र शुक्ल, नगेन्द्र, केदारनाथ सिंह आदि विद्वान्हरूले विम्बलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्दै त्यसका भेद छुट्याएका छन् (राई, सन् २००२, पृ. ९१-९६, गौतम, २०६०, पृ. १५-१८) । विविध नवीन विषयक्षेत्र तथा वैयक्तिक/निजी रूपमा विम्बलाई प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको अवस्थाले यसका निश्चित प्रकार निर्धारण गर्न सकिने स्थिति पनि देखिँदैन । यद्यपि उपर्युक्त विद्वान्हरूले ऐन्द्रियता, कल्पना, संवेदना, मनोवैज्ञानिकता, रचनाप्रक्रिया, वस्तुचित्रण, अलङ्कृति आदिलाई मूल आधार बनाएर विम्बका प्रकार निर्धारण गरेको देखिन्छ । विम्बका प्रकार अनेक भए पनि विद्वान्हरूबाट निर्दिष्ट आलङ्कारिक, प्रतीकात्मक, दृश्य, श्रव्य, स्पर्श, प्राकृतिक, स्मृति, संश्लिष्ट, प्रणय र निजी गरी १० प्रकारलाई यस अध्ययनमा विश्लेषणका प्रमुख उपकरणका रूपमा लिइएको छ । यो चयन सोद्देश्यमूलक रहेको छ ।

विमर्श र नतिजा

पहराको फूल कवितासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ५६ वटा कवितामा समसामयिक जीवनका विविध सन्दर्भका साथै मूलतः नारीजीवनसँग जोडिएका अनुभूतिगत भाव/विचार प्रस्तुत गरिएको छ । कविताले अभिधाभन्दा लक्षणा र व्यञ्जना अपेक्षा गर्ने र त्यस्तो प्रस्तुतिले नै कवितालाई उच्च कलाचेतयुक्त जीवन्त बनाउने धारणा प्राचीन समयदेखि आजसम्म जीवितै छ । कवितालाई व्यञ्जनायुक्त बनाउने केही सौन्दर्यकारक रूपविधायक तत्त्वमध्ये विम्बविधानलाई प्रमुख मानिन्छ (राई, सन् २००२, पृ. ७९) । पहराको फूल कवितासङ्ग्रहभित्रका कवितामा पनि समसामयिक जीवनका विविध सन्दर्भलाई अनेक विम्बविधानमार्फत कलात्मकता प्रदान गरिएको छ । कवितामा अनेक विम्बको विधान देखिए पनि विमर्शमा सैद्धान्तिक आधार शीर्षकमा उल्लेख गरिएका १० विम्बलाई आधार मानेर छलफललाई अधि बढाइएको छ । हरेक विम्बप्रयुक्तको साक्ष्यका रूपमा सङ्ग्रहबाट दुई दुई उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ । साक्ष्यका अन्य अवस्थालाई सङ्केत मात्र गरिएको छ ।

आलङ्कारिक विम्ब

आलङ्कारिक विम्बलाई अलङ्कृत विम्ब पनि भनिन्छ । आलङ्कारिक प्रस्तुतिबाट विम्ब सिर्जना हुनु र अलङ्कारले एउटा अप्रस्तुत विम्बचित्रको आभास दिनु आलङ्कारिक विम्बको लक्षण हो (गौतम, २०६०, पृ. २०५) । अथवा छोटोमा भन्दा अलङ्कारप्रधान विम्बलाई आलङ्कारिक विम्ब भनिन्छ । पहराको फूल सङ्ग्रहका अधिकांश कवितामा आलङ्कारिक विम्बविधान पाइन्छ । यसका साक्ष्य निम्न छन् :

पहराको छातीमा
छहरा पगिएभैं
तिम्रो उपस्थिति
कस्तुरी-वीणाको सुगन्ध मगमगाएभैं
तिम्रो साक्षात्कारको सुखानुभूति
गढेर बस्थ्यो हृदयको गुँडमै
र अविराम नजर
पुग्ने गथ्र्यो तिमिसामु (अधिकारी, २०७८, पृ. १५)

पहराको फूल शीर्षक शीर्षककविताको उपर्युक्त कवितांशमा उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ। उपमाका सन्दर्भमा आएका 'छहरा पग्लिएभैं', 'सुगन्ध मगमगाएभैं' जस्ता उपमानहरूले 'पहराको छाती' तथा 'तिम्रो उपस्थिति' जस्ता विम्बात्मक पदावलीसँग घुलित भई उपस्थिति र सुखानुभूतिको सुन्दर विम्बविधान गरेको देखिन्छ। त्यस्तै 'भ्युपोइन्ट' शीर्षकको निम्न कवितांशमा पनि आलङ्कारिक विम्बको सुन्दर विधान देखिन्छ :

उपल्लो तहबाट
मथिङ्गल छचल्काउँदै कोही
चिरा चिरा पारेको राष्ट्रमाथि
अनुहारै नपरेको राजनीतिमा
अहिले पनि खोजिरहेछ
ऊ आफैलाई उच्चासन
ज्वाला फुटेर जुरमुराएका
बादलका गुजुल्टाहरू
बर्सात बनी दर्किएनन् कतै,
सेलाएर बगरका माछासरि
पल्टिरहेका देखिएपछि
सुन्दर बस्तीभिन्नका
कर्मशील यात्रीहरू पनि
हारेका देखिए जिन्दगीको मैदानमा (पृ. ३४-३५)

राष्ट्रिय राजनीतिको विद्रुप अवस्थाले आम कर्मशील मानिसहरू निराश बनेको अवस्थालाई यहाँ आलङ्कारिक विम्बविधानमार्फत प्रस्तुत गरिएको छ। 'चिरा चिरा परेको राष्ट्र' तथा 'अनुहारै नपरेको राजनीति' पदावलीले देशको समसामयिक विम्बलाई टिपेका छन्। विद्रोह र महत्वाकाङ्क्षा बोकेर ज्वालासरि जुरमुराएका बादलका गुजुल्टा जस्ता 'नयाँ शक्ति' हरू पनि बर्सात बनी नदर्किएपछि वा अपेक्षाकृत राष्ट्रनिर्माणमा नजुटेपछि आम कर्मशील मान्छेले तिनलाई पनि 'सेलाएर बगरका माछासरि' पल्टेको देख्दा जिन्दगीले हार खानुपरेको अवस्थाविचको सुन्दर विम्बाकृति रूपक र उपमाका सहारामा यहाँ आकर्षक बनेको देखिन्छ।

यी कवितांशका अतिरिक्त अन्य थुप्रै कवितामा पनि आलङ्कारिक विम्बको विधान पाइन्छ। अझ 'याद' (पृ. ८५), 'धोका' (पृ. ९८), 'जेल' (पृ. १०६) शीर्षकका कविता त पूरै आलङ्कारिक विम्बविधानले युक्त देखिन्छन्।

प्रतीकात्मक विम्ब

प्रतीकात्मक विम्बलाई सङ्केतमूलक विम्ब पनि भनिन्छ। प्रतीकले विम्बका रूपमा कार्य गरेमा त्यसलाई प्रतीकात्मक विम्ब भनिन्छ। यद्यपि सबै प्रतीक विम्ब हुँदैनन् (गौतम, २०६०, पृ. ९१) तर केही प्रतीक विम्बात्मक बनेर आएका हुन्छन् भने अधिकांश विम्बमा प्रतीकात्मक लक्षण पाइन्छन्। यसरी हेर्दा यी दुई एकअर्काका सहयोगी जस्ता देखिन्छन्। निर्दिष्ट सङ्ग्रहका थुप्रै कवितामा प्रतीकात्मक विम्बको आकर्षक विधान पाइन्छ। 'अर्काको छाता' शीर्षकको कविताको निम्न कवितांशमा प्रतीकात्मक विम्बको सुन्दर विधान देखिन्छ :

तर, भयो भो !
कहिल्यै ओढ्दिनँ म अर्काको छाता
किन स्विकार्नु मैले एकछिनलाई

जहाँ

पूरापूर जिन्दगी नै छानोविहीन छ । (पृ. २०)

कवितांशमा प्रस्तुत 'अर्काको छाता' र 'छानोविहीन जिन्दगी' प्रतीकात्मक विम्बका सुन्दर रूप हुन् । अस्तित्वरक्षार्थ पुरुषको साहारा लिन अस्वीकार गर्ने स्वाभिमानी नारीको आत्मबोध यहाँ प्रस्तुत छ । जिन्दगी नै छानोविहीन रहेको अवस्थामा अर्काको छाता नओढ्ने विम्बले निस्सार तर सङ्घर्षशील नारीको दार्शनिक चेत यहाँ लक्षित भएको देखिन्छ । त्यस्तै 'अनलाइन कक्षा' शीर्षकको निम्न कवितांशमा पनि प्रतीकात्मक विम्बको सुन्दर रूप देख्न सकिन्छ :

निकै निकै गाह्रो छ सरकार -

अपराजित समयको आस्था जोगाएर

लोहोरो र सिलौटोका विचमा सधैं पिसिइरहने

बुढो बजारको ओसिलो मसला हुन । (पृ. ६६)

कवितांशमा प्रस्तुत 'अपराजित समय', 'लोहोरो', 'सिलौटो', 'बुढो बजार' र 'ओसिलो मसला' प्रतीकात्मक विम्बका सुन्दर रूप हुन् । सम्पन्न वर्गका बालबालिकालाई पढाउन अनलाइन कक्षा चलिरहेका सन्दर्भमा यहाँ सडकमा आफ्नो जिन्दगीलाई लतारिरहेका बालबालिकाको अवस्थालाई यी विम्बले उतारेका छन् । सामाजिक तथा राजनीतिक संरचनाले लामो समयदेखि ती उपायहीन जीवनलाई दर्फ्याइरहेको मारक स्थितितर्फ यी विम्ब लक्षित भएका देखिन्छन् ।

दृश्य/चाक्षुष विम्ब

दृश्य विम्बलाई चाक्षुष तथा रूप विम्ब पनि भनिन्छ । यसलाई संवेदनात्मक वा ऐन्द्रियिक विम्बको प्रमुख प्रकार पनि मानिन्छ । ऐन्द्रिय अनुभवका आधारमा आँखाले प्रत्यक्षतः देखिने चित्र वा घटनावलीको विवरणलाई दृश्य विम्ब भनिन्छ (राई, सन् २००२, पृ. १९५) । नेपाली कवितामा यसको सर्वाधिक प्रयोग देखिन्छ । यो प्राकृतिक तथा प्रतीकात्मक विम्बका रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ (गौतम, २०६०, पृ. १५६) । निर्दिष्ट सङ्ग्रहका अधिकांश कवितामा दृश्य विम्बको सुन्दर विधान देख्न सकिन्छ, र ती प्रतीकात्मक रूपमा पनि प्रस्तुत भएका छन् । 'पहराको फूल' शीर्षकको कविताको निम्न कवितांशमा दृश्य विम्ब प्रतीकात्मकसमेत बनेर आएको देखिन्छ :

सिमानामा बाँध्नै नसकिने

असीमित आवेग र आसक्तिसामु

कहिलेकाहीं अनौठो पर्खाल देखिंदो रहेछ

लाभाको बाफ बोकेर तरङ्गित भइरहने मन

कहिले त

हिउँभैं सिरानीमा जमिरहँदो रहेछ ! (पृ. १५)

कवितांशमा आएका 'अनौठो पर्खाल', 'लाभाको बाफ' तथा 'हिउँभैं सिरानी' पदावलीले दृश्यविम्बको आकर्षक रूप प्रस्तुत गरेका छन् । यी केवल दृश्य विम्बका रूपमा मात्र नभएर परम्परा, पीडा र विवशतालाई सङ्केत गर्ने प्रतीकात्मक रूप पनि बनेका देखिन्छन् । दृश्यात्मकता र प्रतीकात्मकताको सुन्दर संयोजनले यहाँ दृश्य विम्ब अत्यन्तै प्रभावपरक र कलात्मक बनेर आएको देखिन्छ । दृश्य विम्बको अर्को सुन्दर रूप निम्न कवितांशमा प्रस्तुत भएको छ :

जीवन हिँड्ने गोरेटो पनि

भुन्डिएको छ पहरामा

चिप्लिरहेको छ

दुविधाको भुरीमा परेर

मनमा कतै हाँगा र अखेटा पनि छैनन्

समाउन र टेक्नलाई (पृ. २९)

‘गोरेटो’ शीर्षक कविताको यस कवितांशमा पनि दृश्य विम्ब प्रतीकात्मक रूपसहित आएको देखिन्छ। गोरेटो पहरामा भुन्डिनु, दुविधाको भरिमा चिप्लिनु, समाउनलाई हाँगा र अखेटा नहुनु जस्ता अभिव्यक्ति दृश्य विम्बका सुन्दर रूप बनेका छन् साथै यिनले मानव जीवनमा आइपर्ने कठिनसाध्य अवस्था वा निरूपाय अवस्थालाई सुन्दर प्रतीकीकरण पनि गरेका छन्।

श्रव्य विम्ब

श्रव्य विम्बलाई नाद वा ध्वनि विम्ब पनि भनिन्छ। यसलाई ऐन्द्रियिक विम्बको अर्को महत्त्वपूर्ण प्रकार मानिन्छ। ध्वनि वा नाद वा आवाज यसको प्रमुख घटक हो। यो शब्दतत्त्वसँग सम्बद्ध रहेको हुन्छ (गौतम, २०६०, पृ. १५२)। कोमल तथा कठोर वर्णको आवृत्तिसँगै बलाघात, छन्द आदिबाट पनि श्रव्य विम्बको निर्माण हुने गर्दछ। सामान्यतया ध्वनि वा आवाजको अनुकरण गर्ने शब्दले मानसमा उत्पन्न गर्ने ध्वन्यात्मक शब्दचित्र नै श्रव्य विम्ब हो। सङ्ग्रहका थुप्रै कवितामा श्रव्य विम्बको विधान देख्न सकिन्छ :

कसरी फुलुन् फूलहरू प्रकृतिमा

जहाँ सल्लाघारीको सुसाइले पनि

निकालिरहन्छ विरहको धुन

असह्य छटपटीमा

कसरी गर्ने सृष्टिको आस ? (पृ. २१)

‘फूलको आँसु’ शीर्षक कविताको उपर्युक्त कवितांशमा श्रव्य विम्बको सुन्दर विधान देख्न सकिन्छ। सल्लाघारीको सुसाइ र त्यसबाट निसृत विरहको धुनले श्रव्य विम्बको शब्दचित्र प्रस्तुत गरेको छ। श्रव्यविम्ब केवल ध्वनिसौन्दर्य मात्र नबनी त्यसबाट प्रकृति/नारीको सिर्जनशक्तिको ह्रास भएको/गराइएको अवस्था सङ्केत गर्दै सृष्टि विनासतिर धकेलिएको मारक अर्थबोध सामर्थ्य पनि त्यसबाट प्रकट भएको देखिन्छ। त्यस्तै ‘भरना’ शीर्षक कविताको निम्न कवितांशमा पनि श्रव्य विम्बको सुन्दर विधान देखिन्छ :

खहरेहरूको अस्तित्व जोगाउन

आफना आँखामा अटाएको

विशाल महासागरलाई

बतासे थोपा बनाएर भारिदिन मन छ,

मनको सपै पीडा

चट्टानबाट खसेर बज्रिनेलाई

हृदयमा खोपिएका हजार चोट बिर्सैर

खुब रहर छ

हेर्नेहरूका निम्ति मनोरम दृश्य बनिरहने ! (पृ. ४६-४७)

कवितांशमा प्रस्तुत ‘खहरे’, ‘विशाल’, ‘महासागर’, ‘बतासे थोपा’, ‘चट्टानको बज्राइ’, ‘हृदयका हजार चोट’ जस्ता पदपदावलीले श्रव्य विम्बको आकर्षक रूप प्रस्तुत गरेका छन्। भरनालाई नारीजीवनसँग रूपकीकृत गरिएको यस कवितांशमा ती श्रव्य विम्बबाट पुरुषसत्ता र त्यसप्रति नारीको विद्रोहको आकाङ्क्षा प्रतिध्वनित भएको देखिन्छ। खास गरी ‘खहरे’ पुरुषसत्ता वा शक्तिको रूप बनेको छ भने ‘विशाल महासागर’ नारीको सहनशीलता र ‘बतासे थोपा’ नारीको समर्पणका प्रतीकात्मक रूप बनेर यहाँ प्रयुक्त भएका देखिन्छन्।

स्पर्श विम्ब

स्पर्श विम्बलाई स्पृश्य विम्ब पनि भनिन्छ । स्पर्श संवेदनसँग यो सम्बद्ध हुन्छ । स्पर्शको अनुभूति दिने चिसो, तातो, न्यानो, आगो, जाडो, कठोर, कोमल, खस्रो आदि शब्दविम्बहरूको प्रयोगका साथै त्वक्संवेद्य अन्य कुरा यसमा आउँछन् (गौतम, २०६०, पृ. १७१) स्पर्श विम्ब केवल शब्दचित्रका रूपमा मात्र नभएर व्यञ्जनात्मक सामर्थ्यसहित पनि कवितामा प्रस्तुत भएका हुन्छन् । विश्लेष्य सङ्ग्रहको 'उखुघारी' शीर्षक कविताको निम्न कवितांश व्यञ्जना सामर्थ्यसहितको स्पर्श विम्बका रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ :

उल्लासको पर्व नमनाउनुस् बा !

यसले मौका छोपेर

हरेक कोमलतालाई

पाछिरहन्छ उखुको पात भएर

छ्यापिरहन्छ धुवाँदार एसिड बनेर

त्यसैले बा !

उखु लगाएर बारीमा

नदेख्नुस्

खुदो र चिनीको सपना (पृ. २८)

कवितांशमा प्रस्तुत 'कोमलता', 'पाछिरहन्छ', 'छ्यापिरहन्छ' शब्दले स्पर्श विम्बविधान गरेको देखिन्छ । नेपाली समाजमा बढ्दै गइरहेको यौनहिंसा र अझ हालसम्म पनि अपराधी पत्ता नलागेको 'निर्मला पन्त' बलात्कारपछिको हत्याकाण्डलाई रूपकीकृत गरी व्यापकतामा बालबालिकामाथि हुने जघन्य यौनहिंसाको विषय उठान गरेको कवितामा प्रस्तुत उपर्युक्त स्पर्श विम्बले बालिकाका कोमलता र उनीहरूले भोग्नुपरेका असह्य पीडालाई ध्वन्यात्मक रूपमा मूर्तीकरण गरेका छन् । त्यस्तै गरी 'बेइमानी' शीर्षकको छोटो/लघुतम कवितामा पनि स्मृति विम्ब ध्वन्यात्मक बनेर आएको देखिन्छ :

चिसो मौसमका वेला

निलो आकाशमा

न्यानो भुवा उडिरहेको देखें

दृष्टिभ्रम त्यति वेला नै भएछ

तिमी त बेइमानी

बादलको सिरक रहेछौ

कठ्याङ्ग्रिएकै वेला मलाई भनै रुभाएर गयो ! (पृ. ७१)

कवितामा प्रयुक्त 'चिसो', 'न्यानो', 'कठ्याङ्ग्रिएकै वेला', 'भनै रुभाएर' जस्ता पदपदावलीले स्पर्श विम्बको सुन्दर विधान प्रस्तुत गरेका छन् । नारीको कुण्ठित मनोदशा वा अतृप्तिलाई ध्वन्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्ने कविताले ती स्पर्श विम्बमार्फत पुरुषको कठोरता र बेइमानी प्रवृत्तिर्तर्फ मारक व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । विश्लेष्य सङ्ग्रहका अन्य थुप्रै कवितामा पनि स्पर्श विम्बको प्रयोग देख्न सकिन्छ ।

प्राकृतिक विम्ब

सामान्यतया प्रकृतिको शब्दात्मक चित्रलाई प्राकृतिक विम्ब भनिन्छ । यसमा प्रकृतिजगत् वा मानव निरपेक्ष सौन्दर्यसत्ताको विम्बमय चित्रण हुन्छ र त्यसका माध्यमबाट काव्यमा सौन्दर्य सिर्जना

गरिन्छ (गौतम, २०६०, पृ. १३७) । प्राकृतिक विम्बलाई राईले वस्तुविधान विम्ब भनेका छन् । सिधै प्राकृतिक विम्ब नभने पनि गौतम (२०६०) मा व्याख्यायित प्राकृतिक विम्ब र राई (सन् २००२) मा व्याख्यायित वस्तुविधान विम्बमा एकत्व देखिन्छ । शब्द जे प्रयोग गरे पनि दृश्यजगतको सुन्दर शब्दचित्र नै प्राकृतिक विम्ब हो । प्रकृतिको मानवीकरणमा पनि प्राकृतिक विम्बको रूप पाउन सकिन्छ । विश्लेष्य सङ्ग्रहका थुप्रै कवितामा प्राकृतिक विम्बको सुन्दर विधान देख्न सकिन्छ । 'हराएको मङ्सिर' कवितामा प्रयुक्त प्राकृतिक विम्ब यस्तो छ :

धर्ती रसिलो बनेर
असार आयो
टुसाएको बिउसँगै रोपेको माया
पहेंलै भुलाई
मङ्सिरमा कुन्यु बनाई
भकारीभरि भित्र्याउने सपना बुनेर
कल्पनाको सागरमा नित्य हराइरहें
तर अनायास
बदलियो एकाएक मौसम ! (पृ. ५१)

प्रस्तुत कवितांशमा असारको रसिलोपन र मङ्सिरको धान भुलाउने पहेंलोपनयुक्त प्रकृतिलाई मानवीय संवेदनसँग एकात्मकता प्रदान गरिएको छ । जसरी कृषकले असारको मिहिनेतले मङ्सिरको सपना देख्छ त्यस्तै सपना कवितांशमा कल्पनामा हराउने एक पात्रले देख्छ तर अनायास बदलिएको मौसमले उसको सपना तुहेको लक्ष्यार्थ यसमा अभिव्यक्त भएको छ । प्रकृतिबाट टिपिएका विम्बले यहाँ मानव स्वप्नहरणको कठोर यथार्थलाई मारक रूप दिएका छन् । यस्तै 'एक लहर जिन्दगी' शीर्षक कविताको निम्न कवितांशमा पनि प्राकृतिक विम्बको विधान भएको देखिन्छ :

एउटै धारमा बगेका खोलाको प्रवाह पनि
कतै गल्छी त कहिले फाँटमा हिँड्नुपर्ने
किनारा पनि त कहाँ मिलेका हुन्छन् र तिनका
कतै भुमरी परेको घाट
कतै ढुङ्गा-बालुवाको बगर
थोरै मिलेको र धेरै नमिलेको
सङ्घर्ष र अवसर हुँदो रहेछ जिन्दगी ! (पृ. ५३)

प्रस्तुत कवितांशमा 'एउटै घाट', 'खोलाको प्रवाह', 'गल्छी', 'फाँट', 'किनारा', 'भुमरी परेको घाट', 'ढुङ्गा-बालुवाको बगर' जस्ता पदपदावलीले प्राकृतिक विम्बको आकर्षक विधान गरेका छन् । खास गरी मान्छेको जिन्दगीमा आउने सङ्घर्ष र अवसरलाई यी विम्बले मार्मिक रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् । प्रकृति र मानव जीवनको तादात्म्य यस्तै विम्बको विधानबाट कलात्मक बन्न पुग्दछ ।

स्मृति विम्ब

स्मृति वा सम्झनाका माध्यमद्वारा सिर्जित विम्बलाई स्मृति विम्ब भनिन्छ । यसलाई लक्षित विम्ब पनि भनिएको पाइन्छ (राई, सन् २००२, पृ. २६८) । सामान्यतया कल्पनाद्वारा विम्बको सिर्जना हुन्छ । स्मृति विम्बमा भने कल्पनाका स्थानमा सम्झनाले भूमिका खेलेको हुन्छ (गौतम, २०६०, पृ. १७७) । विश्लेष्य सङ्ग्रहका केही कवितामा स्मृति विम्बको सुन्दर विधान गरिएको छ । 'गुन्दुक' शीर्षकको कवितामा स्मृति विम्बको सुन्दर रूप देख्न सकिन्छ :

ऊ वेला बारीमा लहलहाइरहेको

सागको पोटिलो बैस कुटेर
 बगाउँदै उसको हरियो आँसु
 पुरेर कुरूप खाल्डोमा
 मख्ख पर्नुहुन्थ्यो आमा
 र हिउँदको घाममा जब निकाल्नुहुन्थ्यो गुन्द्रुक
 नैतिकताले डामेर विरुपिएको
 छोरीको अस्तित्व जस्तै खुम्चिएको जिन्दगी
 पकाउन थाल्नुहुन्थ्यो आमा (पृ. ३९)

उपर्युक्त कवितांशमा प्रस्तुत स्मृति विम्बले नारीजीवनका विविध पाटालाई मार्मिकता प्रदान गरेको छ । 'ऊ वेला' भनेर अतीतलाई सम्बोधन गर्दै आमाले गुन्द्रुक बनाएको स्थितिलाई विम्बका रूपमा उतारेर नारीका वेदनाको मार्मिक प्रस्तुति यसमा गरिएको छ । खास गरी परम्परा र पुरुषसत्ताले जसरी पोटिलो सागलाई पिटेर आमाले गुन्द्रुक बनाएकी थिइन् त्यसरी नै नारीलाई विभिन्न बहानामा थिचेर उसभित्रको जीवनरस निचोरी फाल्ने र नैतिकताको डामले शुष्क जीवन बाँच्न विविध पार्ने अवस्थालाई आलङ्कारिकतासहित स्मृति विम्बले प्रस्तुत गरेको छ । कविताका अन्य अंशमा पनि स्मृति विम्बको सुन्दर विधानमार्फत नारीजीवनका अनेक वेदनाजन्य आयामको मारक प्रस्तुति भएको देखिन्छ । 'स्पर्श' शीर्षकको अर्को कवितामा पनि स्मृति विम्बको सुन्दर विधान देखिन्छ :

किन होला ?
 नपत्याउँदा यादहरू पनि
 पहराबाट खस्ने तीव्र थोपा जस्ता
 धारिला हुँदा रहेछन् ! (पृ. ५४)

उपर्युक्त कवितांशमा याद वा स्मृतिलाई पहराबाट खस्ने धारिला थोपासँग तुलना गर्दै मार्मिक विम्बविधान गरिएको छ । मान्छेको जीवनमा याद वा स्मृतिको धेरै महत्त्व हुन्छ तर ती सबै सकारात्मक वा सुखद रूपमा मात्र प्रस्तुत नभएर अस्तित्वघातक रूपमा समेत आउने गर्दछन् भन्ने सत्यलाई कवितांशमा स्मृति विम्बमार्फत प्रस्तुत गरिएको छ ।

संश्लिष्ट विम्ब

संश्लिष्ट विम्बलाई मिश्रित विम्ब पनि भनिन्छ । शब्दरूप वा विम्बको एउटा संयुक्त शृङ्खलास्वरूप संश्लिष्ट विम्ब निर्माण हुन्छ (राई, सन् २००२, पृ. २०२) । एउटा विम्बभित्र अर्को अन्तर्गर्भित भएर मिश्रित रूपमा प्रयुक्त भएको देखिनु संश्लिष्ट विम्बको अभिलक्षण हो । विश्लेष्य कवितासङ्ग्रहका थुप्रै कवितामा संश्लिष्ट विम्बको विधान भएको देखिन्छ । 'निकटता' शीर्षक कविताको निम्न कवितांशमा संश्लिष्ट विम्बको सुन्दर विधान देखिन्छ :

आँखाको छायामा मिर्मिरे छाए जस्तो
 तिम्रो आगमन
 सूर्यको आलोक भरेर माटामा
 सुगन्ध छरिए जस्तो
 अद्भुत न्यानोपनको तिम्रो कोमलता
 रुखो पृथ्वी हरियालीले भरिए जस्तो
 तिम्रो स्नेहका पुष्पहरू
 मनको गमलामा ढकमक्क ... (पृ. ६०)

उपर्युक्त कवितांशमा छाया, दृश्य, घ्राण तथा स्पर्श विम्बको शृङ्खला र अन्तरघुलनले संश्लिष्ट विम्बको विधान भएको देखिन्छ । विम्बहरूको अन्तरघुलनबाट प्रणयविम्बको आकर्षक विधान पनि भएको छ । नायकको आगमनले नायिकाको मन प्रफुल्ल बनेको स्थितिलाई विविध विम्बको अन्तरघुलनबाट आकर्षकता प्रदान गरिएको छ । त्यस्तै गरी 'एउटा अघोषित युद्ध' कविताको निम्न कवितांशमा पनि संश्लिष्ट विम्बको सुन्दर विधान देख्न सकिन्छ :

न फुक्यो शङ्ख,
न पड्कायो बम,
न छर्कायो गोली,
न निकाल्यो जुलुस,
न तोड्यो संरचना
ओहो ! कस्तो खतरनाक !
नदेखिई नदेखिई भुसको आगो जस्तो
निष्क्रिय पारिदियो
सम्पूर्ण मानवीय संवेदना नै ! (पृ. ६२)

कवितांशमा श्रव्य, दृश्य, आद्भुतिक तथा आलङ्कारिक विम्बको शृङ्खलाले मिश्रित वा संश्लिष्ट विम्बको विधान भएको देखिन्छ । कोरोना भाइरसको सन्त्रासलाई प्रतिविम्बित गर्ने सन्दर्भमा समग्रमा आद्भुतिक विम्बको आकर्षक विधान उपर्युक्त कवितांशमा देख्न सकिन्छ ।

प्रणय विम्ब

प्रणय भाव वा अनुराग प्रस्तुत गर्न आउने विम्बलाई प्रणय विम्ब भनिन्छ । स्वच्छन्दतावादी चेतना, रोमान्स, भावुकता आदि यस विम्बका विशेषता हुन् (गौतम, २०६०, पृ. २५७) । विश्लेष्य कवितासङ्ग्रहका केही कवितामा प्रणय विम्बको आकर्षक विधान पाइन्छ । 'आशा' शीर्षक कविताको निम्न कवितांशमा प्रणय विम्ब प्रयुक्त भएको देखिन्छ :

निकै समय भएको थियो
मनमा याद जमेर हिउँ बनेको

भिनो आशा थियो,
एक दिन सूर्य उदाउला र पगालिदेला

आँखा टोलाइरहे
बाटो हेरिरहँ

ऊ न्यानो घाम बनेर भुल्किएन, (पृ. ४८)

कवितांशमा प्रस्तुत 'याद जमेर हिउँ बनेको', 'सूर्य उदाउला र पगालिदेला', 'न्यानो घाम बनेर भुल्किएन' जस्ता पदावली स्मृति, दृश्य र आलङ्कारिक विम्बमार्फत र समग्र कवितांशले वियोगान्त प्रेमको पक्षलाई सुन्दर रूपमा चित्रित गरेको देखिन्छ । त्यस्तै 'तिम्रा लागि' शीर्षक छोटो कवितामा पनि प्रणय विम्बको सुन्दर विधान देखिन्छ :

समर्पण र विलयनको
त्यो अन्तिम बिन्दुसम्म
घामको खुसीका लागि हिउँ पग्लेभौं
केवल तिम्रा लागि

हर पल पगलन तयार छु म !

तिम्रो जिन्दगीको बारीमा
सुरक्षित रहिरहन्छ भने
सुख र शान्तिको उर्वर गर्भाशय
तयार छु म
तिम्रो खुसीलाई नै

आफ्नो प्रिय सन्तान मान्न (पृ. ४९)

कवितांशमा नारीको प्रेममा समर्पण भावको सुन्दर विम्बविधान देखिन्छ । आलङ्कारिक र दृश्य विम्बसमेतको संयोजनमा यहाँ आकर्षक प्रणय विम्ब निर्मित भएको देखिन्छ ।

निजी विम्ब

निजी विम्ब भन्नाले स्रष्टा विशेषको सिर्जनक्षमताले निर्माण भएका नौला विम्ब भन्ने बुझिन्छ । नेपाली कवितामा परम्परागत विम्बहरूका अतिरिक्त आफ्नै किसिमका विम्बको प्रयोग प्रयोगवादी धाराको थालनीसँगै भएर २०३० को दशकपछि यसले व्यापकता पाएको देखिन्छ (गौतम, २०६०, पृ. २६०) । सर्जकको सिर्जनसामर्थ्य बढ्दै जाँदा निजी विम्बको प्रयोग पनि स्तरीय बन्दै जाने र त्यसले कवितालाई उच्च कलाचेतयुक्त बनाउने स्थिति देखिन्छ । विश्लेष्य कवितासङ्ग्रहका केही कवितामा निजी विम्बको सुन्दर विधान देख्न सकिन्छ । 'तकदिर' शीर्षक कविताको निम्न कवितांशमा निजी विम्बको सुन्दर विधान देखिन्छ :

उमालें र खन्याएँ
बरफभैं जमेको काँचको गिलासमा
उडिरहेको बाफसित तरङ्गित भइरहने
तातोको पनि आफ्नै स्नेह हुने रहेछ,
हेरें भरिएको चिया
गिलासभरि विगतको प्रतिविम्ब रहेछ ! (पृ. ७९)

कवितांशमा स्मृति, आलङ्कारिक, श्रव्य, छाया आदि विम्बसमेतको योगमा निजी विम्बको सुन्दर विधान देखिन्छ । खास गरी 'उडिरहेको बाफसित तरङ्गित भइरहने तातोको पनि आफ्नै स्नेह हुँदो रहेछ' तथा 'सम्भेर जिन्दगीका अथाह तलतलहरू' पङ्क्तिले पूर्वापर सन्दर्भमा आएका उपर्युक्त विम्बको संयोजनमा आकर्षक निजी विम्ब निर्माण गरेका छन् । मान्छेको भाग्य काँच जस्तै कमजोर रहेको तर मान्छेलाई चियाको तलतल लागे जस्तै बाँचिदिने तलतल पनि लाग्ने सन्दर्भबाट जीवनको विसङ्गत पक्षको चित्र उतार्न निजी विम्ब सफल रहेको देखिन्छ । त्यस्तै 'लालीगुराँसको कथा' शीर्षक कविताको निम्न कवितांशमा पनि निजी विम्बको आकर्षक विधान पाउन सकिन्छ :

मानव सृष्टिको मुहानमा
महिनैपिच्छे फुल्ने त्यो पवित्र लालीगुराँस
पृथ्वीको सौन्दर्य वोक्छ
सृष्टिको गीत गुन्नुनाउँछ
त्यही रातो गुराँसलाई अशुद्ध भनेर भेद गरिन्छ
आँगनमा फूल फुल्नु राम्रो हो भने
घरभित्र फुल्दै गरेकी फूल चाहिँ किन नराम्रो ? (पृ. १११)

कवितांशमा महिलाको महिनावारीको सन्दर्भलाई विषयका रूपमा उठाएर त्यस प्राकृतिक क्रियालाई पृथ्वीको सृष्टिकारक तत्त्वसँग एकीकृत गरी सुन्दर विम्बको निर्माण गरिएको छ । महिनावारी हुँदा बार्नुपर्ने वा 'जुठी' भन्ने नेपाली सांस्कृतिक पक्षप्रति प्रश्न उठाउँदै धर्तीमा फुल्ने लालीगुराँसको सौन्दर्य जस्तै त्यसलाई पनि मान्नुपर्छ, भन्ने भाव निजी विम्बमार्फत अभिव्यक्त भएको देखिन्छ ।

पहराको फूल कवितासङ्ग्रहमा विश्लेष्य १० विम्बवाहेक अन्य विम्बको पनि आकर्षक विधान पाइन्छ । 'कलम र सियो', 'उखुवारी' आदिमा यौन विम्ब, 'आमा : अपूर्व उज्यालो', 'निकटता' आदिमा घ्राण विम्ब, 'फूलको आँसु', 'अन्यायका चाडहरू' आदिमा मिथकीय विम्ब, 'खुसीका फूल', 'लालीगुराँसको कथा' आदिमा लोक विम्बलगायत केही विज्ञान, यातुधार्मिक, छाया, आस्वाद्य, सांस्कृतिक, सामान्य आदि विम्बको विधान पनि कवितासङ्ग्रहमा भएको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

समसामयिक जीवनका विविध विषय उठान गरी गद्य संरचनामा प्रस्तुत पहराको फूल कवितासङ्ग्रहमा ५६ वटै कवितामा विम्बको प्रयोग भएको देखिन्छ । एउटा कवितामा एक मात्र नभएर विविध विम्बको आकर्षक विन्यासका साथै तिनको कलात्मक संयोगद्वारा थप आकर्षण पैदा भएको स्थिति पनि सङ्ग्रहमा देखिन्छ । विम्बका अनेक प्रकारमध्ये आलङ्कारिक र प्रतीकात्मक विम्ब प्रयोगका दृष्टिले सङ्ग्रह विशेष बनेको छ । विश्लेष्य अन्य विम्बको पनि उचित विधानका कारण भावबोध तथा सौन्दर्यनिर्माणमा तिनको महत्त्वपूर्ण भूमिका देखिएको छ । खास गरी नारीजीवनका विविध अनुभूतिलाई अभिव्यक्त गर्ने सन्दर्भमा ती अझ मारक र कलात्मक बनेका देखिन्छन् । त्यसका सापेक्षमा अन्य विषयका कवितामा भने कहीं कहीं विम्ब प्रयोगको सामान्य स्थिति पनि देखिन्छ । समग्रमा वैयक्तिक अनुभूति वा अमूर्त भाव तथा अन्य जे जस्ता विषय लिएर पनि तिनलाई विविध विम्बको आकर्षक विधान प्रदान गरिएको छ र कविता सहज बोधमग्य साथै कलात्मक बनेका छन् भन्ने निष्कर्ष यस अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, लिली (२०७८), *पहराको फूल*, सगरमाथा साहित्य प्रतिष्ठान ।
 अब्राम्स, एम.एच. (सन् १९९९), *अ ग्लोसरी अफ लिटरेरी टर्म्स*, (सातौँ, संस्क.), हिन्ले एन्ड हिन्ले ।
 उपाध्याय, केशवप्रसाद, (२०५५), *पूर्वीय साहित्य-सिद्धान्त*, (तेस्रो संस्क.), साभा प्रकाशन ।
 गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६०), *समकालीन नेपाली कविताको विम्बपरक विश्लेषण*, साभा प्रकाशन ।
 त्रिपाठी, वासुदेव (२०५८) *पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा भाग २*, (तेस्रो संस्करणको पुनर्मुद्रण), साभा प्रकाशन ।
 पलाँस, शिव (२०७९), "पुरुष सत्ताको प्रतिपक्षी कविता", <https://nepaldut.com/2022/06/02/67754/> ।
 पादुका, विष्णु (२०७८), "पहराको फूल हेरिहँदा", <https://nepaldut.com/2022/04/09/66999/> ।
 पौडेल, टुकादेवी (२०७८) "पहराको फूलमा पोखिएको कवि लिलीको कवित्व", <https://nepaldut.com/2022/01/15/66134/> ।
 भण्डारी, मदन (२०७८) "पहराको फूल" : अक्करको जीवन", आदर्श समाज, २०७८, पृष्ठ ३, शनिवार ।
 मगर, जीवित खड्का (२०७८), "प्रकाशकीय", भूमिका खण्ड, *पहराको फूल*, सगरमाथा साहित्य प्रतिष्ठान ।

राई, सञ्जय (सन् २००२), महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका फुटकर कवितागत बिम्ब-विधानको विश्लेषणात्मक अध्ययन, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय, कला, वाणिज्य एवं विधि सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा विद्यावारिधि उपाधिका निमित्त प्रस्तुत गरिएको अप्रकाशित शोधप्रबन्ध ।

श्रेष्ठ, रमेश (२०७८), “सगरको नीरव अङ्गालोमा पहराको फूल”, भूमिका खण्ड, पहराको फूल, सगरमाथा साहित्य प्रतिष्ठान ।

श्रेष्ठ, सरस्वती सरु (२०७८) “‘पहराको फूल’ को सुवास”, <https://surprabhapost.com/2022/04/13/1968/> ।

सोलु, रेणुका (२०७८), “शुभकामना”, भूमिका खण्ड, पहराको फूल, सगरमाथा साहित्य प्रतिष्ठान ।